International Journal of Multidisciplinary Research and Development
Online ISSN: 2349-4182, Print ISSN: 2349-5979, Impact Factor: RJIF 5.72
www.allsubjectjournal.com
Volume 4; Issue 4; April 2017; Page No. 298-300

कविरहस्ये क्रियापदप्रयोगवैशिष्ट्यम्

Pragya
Research Student, Department of Sahitya, Rastriya Sanskrit Sansthan, Ved Vyas Campus, Balahar, Kangra, H.P., India

प्रस्तावना

महाकविहलायुधप्रणीतं विशिष्टधातुप्रयोगप्रधानं कविरहस्यं नाम काव्यम् अति प्रसिद्धमस्ति। इयं प्रयोगपरम्परा प्राचीनास्ति। यथा महाभाष्ये पद्यं दृश्यते-

स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वभूते शातनीं पातनीं च।
नेतारावागच्छतां धारणिं रावणिं च ततः पश्चात् स्रंस्यते ध्वंस्यते च।।[१]

अत्र हि "अचः परस्मिन् पूर्वविधौ"[२]इति सूत्रस्य प्रयोजन-निदर्शकानि पादिक-औदवाहि-शतानि-पातनी-धारणि-रावणीति नामानि दर्शितानि। स्रंस्यते ध्वंस्यते इति क्रियाद्वयं च दर्शितम्। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानीति पर्यनुयोगे महाभाष्यकारः पद्यमेतदुद्धतवान्।

अन्यत्रापि महाभाष्ये[३] इत्यत्र "उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणयोः" इति वार्तिकस्य व्याख्यायां पद्यद्वयमिदं कुतोऽपि प्राचीनकाव्यादुद्ध्रियते-

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान्।
पश्य वानरसैन्येऽस्मिन् यदर्कमुपतिष्ठते।
मैवं मंस्थाः सचित्तोऽयमेषोऽपि हि यथा वयम्।
एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति।।[४]

अत्र प्रथमे पद्ये देवपूजायाम् "उपतिष्ठते" इत्यात्मनेपदोदाहरणं प्रयुक्तम्। द्वितीये च देवपूजाया अभावे "उपतिष्ठति" इति परस्मैपदमेव प्रत्युदाहरणत्वेन प्रयुक्तम्। इहैव द्वितीये पद्ये "कापेयम्" इति "कपिज्ञात्योर्ढक्"[५]इत्यस्योदाहरणमस्ति। पद्ययुगलमिदं कस्माच्चित् प्राचीनाद् व्याकरणोदाहरण-काव्यादेव भगवत्पतञ्जलिना समुद्धतमिति विद्वांसः सम्भावयन्ति।

"अक्षशलाकासंख्याः परिणा"[६] अस्य सूत्रस्योदाहरणानि भोजदेवस्य शृङ्गारप्रकाशे समुद्धते निम्नश्लोके मनोहारितया प्रयुक्तानि-

श्लाकापर्यभिद्यूतं चतुष्पर्यक्षपर्यपि।
विपर्यस्ते विधौ पश्य नलादेरपि जायते।।[७]

तथा च-
दण्डादण्डि न कुर्वन्ति न कचाकचि कोकिलाः।
तथापि जितमेवैभिर्वाग्भिरेव जगत्रयम्।।[८]

अत्र "तत्र तेनेदमिति सरूपे" [९]इत्यस्य द्वे उदाहरणे सुतरां हृदयग्राहितया प्रयुक्ते।
अन्यच्च-
प्रसादीयति यः कुट्यां पर्यङ्कीयति मञ्चके।
तस्य सन्तोषशीलस्य कुब्जिकाप्यप्सरायते।। इति।

अस्य पद्यस्य पूर्वार्धो भाषावृत्तौ "उपमानादाचारे"[१०]इत्यत्र "अधिकरणाच्च" इति वार्तिकस्योदाहरणत्वेन उद्धृतः, उत्तरार्धश्च "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" [११]इत्यत्र "ओजोऽप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषया" इति अप्सरसः सलोपप्रसङ्गे कुतोऽपि प्राचीनकाव्यादुद्धृतः।

एतैरुद्धरणैः प्राचीनानां लुप्तानाम् उदाहरणकाव्यानामकृत्रिमस्वादुपदा रचना रमणीयतायाः परां कोटिमाटीकमानानुभूयते। व्याकरणोदाहरणकाव्यानाम् इयं परम्परा अद्यापि प्रवर्तमाना दृश्यते- एतादृशानि काव्यानि "काव्यशास्त्रम्" इति सञ्ज्ञाविशेषेणाभिधीयन्ते। यथाह भोजदेवः:-

यत्रार्थः शास्त्राणां काव्ये निवेद्यते महाकविभिः।
तद् भट्टिकाव्यमुद्राराक्षसवत् काव्यशास्त्रं स्यात्।।[१२]

क्षेमेन्द्रोऽप्याह-
भट्टिभौमककाव्यादि काव्यशास्त्रं प्रचक्षते।[१३]

संस्कृतवाङ्मये अर्वाचीनकालेऽपीयम् उदाहरणकाव्यानां परम्परा श्रीरामवर्मचरित्र-सुरूपराघव-पाणिनीयसूत्रोदाहरण-सुगलार्थमाला-सज्जनेन्द्रप्रयोगकल्पद्रुम-कौमुदीकथाकल्लोलिनी व्याकृतिवत्सराजादिरूपेण अनवरतं प्रवृत्ताभूत्। इह कविरहस्यगतक्रियाप्रयोगवैशिष्ट्यं निरूप्यते।

कविरहस्यस्य रचयिता हलायुधः

दशमे ख्रिष्टशतके गौडदेशवासी कविवरो हलायुधो विशिष्टधातु- प्रयोगप्रदर्शनपरं कविरहस्यं नाम लघु काव्यं प्रणिनाय। अस्मिन् २९८ श्लोकसंख्योपेते काव्ये वैयाकरणः कविर्हलायुधो राष्ट्रकूटवंशोद्भवस्य तृतीयस्य कृष्णराजस्य गुणवर्णनप्रसङ्गेन धातूनां विशिष्टप्रयोगान् दर्शितवान्। तथा चाह ग्रन्थकारः:-

अस्त्यगस्त्यमुनिज्योत्स्नापवित्रे दक्षिणापथे।
कृष्णराज इति ख्यातो राजा साम्राज्यदीक्षितः।।[१४]

प्रयोगप्रदर्शनशैली च कविना स्वयमित्थं प्रकटीकृता-
एकार्था एकशब्दाश्च भिन्नार्था एकवाचकाः।
तुल्यार्थास्तुल्यशब्दाश्च नानार्थाः सदृशाक्षराः।।
एकार्थाः समशब्दाश्च निबध्यन्तेऽत्र धातवः।
धातुपारायणाम्भोधिपारोत्तीर्णधिया मया।।[१५]

एकार्था एकशब्दाश्च धुनोति-धुनातीत्यादयः। तुल्यार्थास्तुल्यशब्दाश्च पुष्णाति पुष्यतीत्यादयः। अथानयोर्वाक्ययोः कोऽर्थभेद इति चेदुच्यते- धूञोऽर्थः कम्पनम्, तदपरेण धातुना कपि चलनेऽनेन कथ्यते। पुषोऽर्थः पुष्टिलक्षणोऽनेनैव पुषिधातुनेत्यनयोः प्रथमतृतीययोर्वाक्ययोर्महान् भेदोऽस्ति। भिन्नार्था एकवाचका

एकशब्दा इत्यर्थः। स्वरव्यञ्जनसमुदायो हि शब्द उच्यते। यथा- क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः। विद ज्ञाने, विद विचारणे, विद सत्तायाम् इत्यादयः। नानार्थाः सदृशाक्षराः। अक्षरं व्यञ्जनमात्रमेव न स्वरचिन्ता करणीया। स्वरस्य गुणवृद्ध्यादिकार्येणानित्यत्वात्। यथा- मेङ् प्रणिदाने, मीङ् हिंसायाम्, डुमिञ् प्रक्षेपणे, चुल्ल भावकरणे, चिल्ल शैथिल्ये इत्यादयः।
एकार्थाः समशब्दाश्च एकार्थाश्च समशब्दाश्च। एकर्थाः समशब्दाः यथा- क्नूञ् शब्दे, क्नूयी शब्दे। गजति गर्जतीत्यादयः। गर्ज मार्ज शब्दार्थाः। कविरहस्यस्य वैशिष्ट्यात् विद्वत्समाजे महती ख्यातिरस्ति। अत्रैतत्काव्यगता विशिष्टाः क्रियाप्रयोगाः निदर्शनतया प्रस्तूयन्ते-

यः शोभते सदसि शक्र इवोज्ज्वलश्रीः,
स्त्रीणां पुरः शुभति काम इवाभिरामः।
यः शुम्भति त्रिपुरशत्रुरिवात्तधन्वा।
शक्रं निशुम्भति कृतान्त इवाहवस्थः[१६]।।

अत्र शुभ-शुम्भ-क्रियारूपप्रयोगेण सह उपमालंकारोऽपि रमणीयतया निबद्धः।

गजति गजसमूहस्तस्य वेलावनान्ते,
सरुष इव समुद्राः प्रेक्ष्य तं गाजयन्ति।
तदुभयमनुकर्त्तुं गर्जतीवाम्बुवाहः,
प्रतिरवपरिपूर्णा गर्जयन्त्यद्रयोऽपि[१७]।।

अत्र गज-गर्ज-क्रियारूपप्रयोगेण सह व्यतिरेकालंकारोऽपि रमणीयतया निबद्धः।

तापयत्यशिशिरद्युतिर्दिवा पावकस्तपति वासरक्षये।
यः सदा वितपते निजौजसा तप्यते च मुनिवत् परन्तपः[१७]।।

अत्र तप-क्रियारूपप्रयोगेण सह व्यतिरेकालंकारोऽपि शोभनतया निबद्धः।

अतिरेचयति श्रिया सुरेन्द्रादतिरिंक्ते च स तेजसा खरांशोः।
व्यतिरेचति नात्मबन्धुवर्गाद् ददतोऽप्यस्य रिणक्ति नार्थसम्पत्[१८]।।

अत्रापि रिचिर्-धातुप्रयोगेण सह व्यतिरेकालंकारोऽपि नितरां सुन्दरतया निबद्धः।

रात्रावुदयते चन्द्रो दिवोदयति भास्करः।
उदेति यः सदैवोर्व्यां नोदीयन्ते च विद्विषः[१९]।।

अत्र हि नृपस्योदयः चन्द्रसूर्ययोः उदयादतिरिच्यते। अहर्निशं विद्यमानत्वात्।

दात्यूहः कणति क्वणत्यविरतं श्वेतच्छदानां गणः,
तीरोपान्ततरुस्थिता च कुररश्रेणी कुणत्युत्सुका।
यस्यान्तःपुरदीर्घिकासु हृदयं यूनां समुत्कण्ठयत्,
कर्णाटीसुरतस्वरानुकरणैः कोयष्टिकः कूजति[२०]।।

अत्र कण-क्वण-कुण-क्रियारूपप्रयोगः शोभनतया निबद्धः।

गोपायति क्षितिमिमां चतुरब्धिसीमां
धीमानधर्मवचनाच्च जुगुप्सते यः।
वित्तं न गोपयति यस्तु वनीयकेभ्यो
धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्यजाते[२१]।।

अत्र गुपक्रियारूपप्रयोगाः शोभनतया निबद्धाः।

धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं,
चूतं धुनाति धुवति स्फटिताविमुक्तम्।
वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणून्,
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरींश्च[२२]।।

अत्र धूञ् धातुर्नानाविकरणः प्रयुक्तः।

व्यायामशीलः पुरुषो न मेदते प्रायेण मेदत्यकृतश्रमो जनः।
एवं विदित्वा युधि वाजिवारणैः व्यायच्छते यश्च न मेदयत्यतः[२३]।।

अत्र मिदधातो प्रयोगो दृश्यते। अत्र हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगं निगद्यते इति लक्षणान्वितः काव्यलिंगालंकारोऽपि नितरां शोभनरीत्या प्रयुक्तो दृश्यते।

त्रुट्यन्ति सर्वसन्देहास्त्रुटन्ति ग्रन्थयो हृदि।
तुटति ब्रह्मविज्ञानाद्यस्य संसारबन्धनम्[२४]।।

अत्र त्रुट धातो शोभनः प्रयोगो दृश्यते। ब्रह्मज्ञानरूपो हेतुः पदार्थरूपः संसारबन्धनखण्डने वर्ण्यते इति काव्यलिंगालंकारोऽपि।

यो मार्गयति सन्मार्गमपवर्गं च मार्गति।
सांसारिकं तडित्तुल्यं सुखं मृगयते न तु[२५]।।

अत्र तडित्तुल्यमिति विशेषणं साभिप्रायम्, सुखस्य क्षणभंगुरत्वप्रदर्शनत्वात्। अत्र साभिप्राये विशेषणे परिकरालंकारो भवति। इह मृगधातो प्रयोगः शोभनतया कृतः। इत्थं कविरहस्ये विशिष्टाः क्रियाप्रयोगाः सन्ति, येषामनुशीलनेन छात्राणामध्यापकानां च क्रियापदप्रयोगपाटवं जायते।[२६]

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. महाभाष्यम्- १.१.५६
२. अष्टाध्यायी- १.१.५६
३. महाभाष्यम्-१.३.५६
४. महाभाष्यम्-१.३.२५
५. अष्टाध्यायी- ५.१.१२७
६. अष्टाध्यायी- २.१.१०
७. शृङ्गारप्रकाशः, द्वितीयप्रकाशः
८. शृङ्गारप्रकाशे उद्धृतम्
९. अष्टाध्यायी- २.२.२७
१०. अष्टाध्यायी- ३.१.१०
११. अष्टाध्यायी- ३.१.११
१२. शृङ्गारप्रकाशः, पृ०- २६८
१३. सुवृत्ततिलकस्य तृतीयविन्यासारम्भे
१४. कविरहस्यम्- ६
१५. कविरहस्यम्- ४-५

१६. कविरहस्यम्- २३
१७. कविरहस्यम्- ४२
१८. कविरहस्यम्- ३५
१९. कविरहस्यम्- ३७
२०. कविरहस्यम्- ५०
२१. कविरहस्यम्- ४३
२२. कविरहस्यम्- ७
२३. कविरहस्यम्- १२
२४. कविरहस्यम्- ७९
२५. कविरहस्यम्- १०८
२६. कविरहस्यम्- ८९